

Система Руської Правди в її поширеній редакції.

Про систему Руської Правди писало багато авторів, але здебільшого вони обмежувалися тільки на небагатьох і доволі побіжних зауваженнях з цього приводу, не заглиблюючись у суть справи, і торкаючись, так-би мовити, самої поверхні. Найбільш уваги й місця присвятив цьому питанню проф. П. Мрочек-Дроздовський, що детально й ґрунтовно розробив його в передмові до своїх „Розвідок над Руською Правдою“ (Изслѣдованія о Русской Правдѣ, стор. VI—XXIX). Його досліди в цій царині позначаються надзвичайною складністю, так що читачеві доводиться надто напружувати свою увагу, щоб не загубити провідну нитку й не заплутатися в його будованні. Силуватимусь у загальних рисах і, по можливості, простіше й загально-приступніше передати основні думки його розвідки.

Як гадає проф. Мрочек-Дроздовський, в основі поширеної Руської Правди лежить система короткої її редакції ¹⁾. Коротка редакція складається із двох частин. По 1-ше, Правда Ярославова, — система її така: спочатку мова мовиться про забийство, потім про образи вчинком, або реальні образи, далі про маєткові правопорушення. По 2-ге, Правда Ярославичів. Але ця Правда являє собою не що інше, як агрегат трьох окремих доповнень до першого збірника; причому, кожне із цих доповнень викладається за системою доповнюваного збірника (особисті образи й маєткові правопорушення). Це спостереження стосується до складових частин Правди Ярославичів. А що-ж можна сказати про систему всієї пам'ятки в її цілому? Про це питання проф. Мрочек-Дроздовський не згадує. Мені здається, що, на кращий кінець, існування такої системи можна визнати; але ця система тільки матиме надзвичайно оригінальний і, коли можна так висловитися, хвилястий характер: вона виявить себе в трикратному чергуванні того-ж самого порядку, що повторюється в розміщенні матеріялу.

Поширена редакція Р. Правди, як учить проф. Мрочек-Дроздовський, поділяється на два відділи: по 1-ше, основне ядро її, яке він зве власне поширеною Правдою від арт. 1-го до 91-го вкл.; по 2-ге, дальші додатки до неї від арт. 92-го й до кінця.

¹⁾ Покликуючись в дальшому випадкові на Р. Правду, я постійно матиму на увазі для короткої редакції список Академічний, а для поширеної список Троїцький.

Власне поширена Правда знову ділиться на дві частині. Перша частина охоплює артикули від 1-го до 58-го включно. Тут викладаються, головним чином, артикули Ярославової Правди в такому самому порядку, як і в первописові; до них пристосовуються і всі дальші доповнення, упорядковувані за тією самою системою; але сюди включено також і деякі артикули із Правди Ярославичів, оскільки через зв'язок предметів не можна було без них перебутися. Потім іде кілька артикулів, од 59-го до 64 вкл., які, за термінологією проф. Мрочек-Дроздовського, складають додаток до 1-ої частини і ніби-то перехідний ступінь до другої. Друга частина, від арт. 65-го до 91 вкл., містить у собі Правду Ярославичів з дальшими доповненнями до неї. І те й друге викладається за прийнятою в Правді Ярославичів системою. Але ми знаємо вже, що таке являє собою ця система. Тому легко уявити собі, в що вона обернулася, коли весь оцей матеріал, що так розрісся, професорові Мрочек-Дроздовському (в жадному разі не авторові поширеної редакції) довелося розташовувати за тими правилами класифікації, що він їх відкрив у Правді Ярославичів.

Сюди прилучається ще одне ускладнення: цілу низку артикулів, од 79-го до 90-го, характеризує проф. Мрочек-Дроздовський, як вставку пізнішого походження.

Звичайно, це збільшує плутанину, тим більш, що в розміщенні вставних артикулів жадного порядку не зазначається, та його, в дійсності, й немає. Досі ми мали справу тільки з додатками та зо вставкою, але було ще два доповнення до поширеної редакції. Правда, цей останній термін траплявся і раніш, але він позначав тоді доповнення до окремих артикулів, а тут мова про доповнення-приписки до цілого збірника. Одно з них охоплює артикули від 92-го до 101-го вкл.: проф. Мрочек-Дроздовський коротко викладає зміст зазначених артикулів, але-ж будь-якої системи в їх розміщенні не знаходить. Друге доповнення містить у собі постанови про рабство від арт. 102-го до 115-го вкл. Про систему їх викладу нічого не мовиться цим разом, певне, тому що вона сама собою очевидна. Отаке невкладне та й безформне спорудження проф. Мрочек-Дроздовського з його численними прибудовами і з його різноманітними стилями, яке погрожує що-хвилини розвалитися.

Проф. Мрочек-Дроздовський був захоплений і сповнений віри в існування системи Р. Правди і своєю добросовісною працею силувався був нав'язати таке переконання й иншим, хоч і даремне. Навпаки, проф. В. І. Сергєєвич виявляє в цьому відношенні великий скептицизм і тримається різко негативного напрямку. „Питання про систему (Р. Пр.), каже він, навряд чи можливе; складач (її), розуміється, не поділяв права на будь-які види, а тому й не міг покласти будь-якої системи в основу розподілу свого матеріалу“¹⁾.

Розуміється, це не так. Можливість систематично викладати юридичний матеріал зовсім не залежить доконче від розподілу права на види,

¹⁾ Лекції и изслѣдованія по древней исторіи русскаго права, 1910 р., стор. 99.

як вони нам відомі: права — державне, карне, спадкове, речове, право зобов'язаннів й т. и. Римські правники також не знають такої класифікації, але це не стало їм на перешкоді покласти певну систему в основу *Corporis juris civilis*.

Руська Правда також мала свою систему, але розуміється не таку, за якою складають сучасні кодекси. Автор її викладав свій матеріал по окремих рубриках, по 1-ше, в залежності від того, чи стосувався він до осіб чи речей; а по 2-ге, в залежності від того, чи торкався він окремого індивіда або сім'ї чи, нарешті, звязку рабовласницького. Відповідно до цих рубрик, і розподілено зміст Р. Правди.

З цього погляду, Руську Правду можна розділити на п'ять більш або менш відокремлених частин. Перша частина, від арт. 1-го до 25-го вкл., містить у собі матеріал, котрий стосується до розуміння особи; за тому для неї стають особисті інтереси індивіда, позначувані не з позитивного боку, а з погляду їх порушення. В другій частині, від арт. 26-го до 61-го вкл., увага авторова зосереджується на рухомих речах; від арт. 26-го до 42-го вкл. подаються визначення цих речей, як об'єкту злочинних посяганнів; від арт. 43-го до 61-го включно мова мовиться за ті-ж рухомі речі, але вже як за об'єкт різних цивільних угод. В третій частині від арт. 62-го до 84-го вкл., за вихідну точку й провідний критерій для складача Р. Пр. є розуміння нерухомого майна, що складається із окремих земель та різних сільсько-господарчих угіддів. Четверта частина, від арт. 85-го до 98-го вкл., має на увазі сім'ю, себ-то стосунки між батьками й дітьми, між опікунами й опікуваними та між подружжям. Нарешті, п'яту частину, від арт. 102-го до 115-го вкл., присвячено звязкові рабовласницькому і стосункам правним, що з нього виникають, між власником та рабами, а також між цими останніми й сторонніми третіми особами.

Оце головні віхи, що позначають той шлях і напрям, якими прямував автор Р. Пр., викладаючи матеріал, що він його мав. Цією послідовністю не обмежується плановість викладу. Її можна виявити не тільки в загальному обсягові, на простороні всього збірника, але й у межах окремих частин, на які розпадається збірник. Кожна з намічених тем, своєю чергою, викладається в певному, більш-менш правильному і послідовному порядку.

Поглянемо тепер, як у дійсності виконано накреслену програму, якою мірою автор Р. Пр. додержав напрямку, що він його взяв, і оскільки він ухилився у бік, не спускаючи з ока основної провідної лінії.

Але, раніш як відповідати на поставлені запитання, потрібно виділити з тексту Р. Пр. ті артикули її, що таксують різноманітні оплати, і зупинитися на їх розгляді.

В короткій редакції Руської Правди ці артикули утворюють окрему групу постанов, уміщених в кінці зводу, складаючи, таким чином, ніби додатковий чи прикінцевий його відділ (Руська Правда, Академ. список, арт. 41 — 43). Іншого способу що-до цього дотримується Литовський

Статут ¹⁾. За оплати тут мовиться в різних частинах кодексу, в звязку з постановами про ті урядові особи, на користь яких вони йшли; напр., у 4-му розділі ми знаходимо устами про пересуди і про пам'ятне судді і підсудку, а також уряду гродському й іншим урядникам (арт. 5); про доходи писарів земських і гродських (арт. 6) „про доходи, або заплату возному (арт. 10); в 7-му розділі „про доходи підкоморного“ (арт. 9) і т. и. В поширеній редакції Р. Пр. постанови про оплати (пошлини) також розкидані по різних місцях тексту. Але тому, що Р. Пр. судового устрою не викладає, авторові її довелося пристосувати їх, себ-то постанови про оплати, не до тих, або інших урядових осіб, на користь яких їх брали, а до тих судових дій, карних правопорушень та цивільних справ, з приводу яких їх збирали. Цього не завсіди можна було здійснити. Іншим разом оплачувалися також дії влади, що не мали жадного відношення до судового устрою. В такому разі доводилося іменувати їх на першому, яке трапиться, місці, по-за всяким звязком, як з попередніми, так і дальшими постановами. Побіжний огляд дотичних сюди артикулів ствердить сказане. Артикул 7-ий та 8-ий визначають оплати й утримання князівського урядовця, що збирав вири. Місце для них обрано вдало. Вони безпосередньо прилягають до постанов про дику виру, яка, як відомо, частинами розподілялася між членами верви, і стягання якої через це вимагало від князівського збирача більше або менше довгочасної діяльності. Те-ж саме треба сказати про арт. 16-ий, що встановлює розмір оплати на випадок виправдання при обвинуваченню в забийстві. Він іде безпосередньо за артикулом про поклепну виру. Арт. 67-й таксує грошові оплати на користь отрока й писця, харчове утримання писця і т. и.; причому, зовсім немає мови, з приводу якої діяльності поменених урядовців їх стягають. З першого погляду маємо вражіння, ніби цей артикул вставлено сюди цілком довільно. Один заголовок його дає можливість звязати його з попередніми постановами. Вони говорять про ушкодження борода, вибиття зуба, крадіжку бобрів, знищення меж і поруб дуба з тією очевидною особливістю, що за кожен із згаданих переступків виплачується той самий штраф, а саме, продаж у розмірі 12 гривень (арт. 60—64). Проте, арт. 65-му дано такого заголовка „а се наклады 12 гривен“. В цьому збігові цифр і полягає елемент звязку. Очевидячки, іменовані в ньому оплати—це не що інше, як додаткові накладні платіжі, яких стягали по-над 12-гривенну продажу, щоб відшкодувати судові витрати. Про таке значіння слова „наклады“ свідчить Лит. Статут, де нерідко трапляється такий вираз: напр., „а за вину такого скрутенства и своленства и за наклад правный стороны жалобное“ платити стільки (XI, 27). Далі йде залізний урок: „а железного платити 40 кун, а мечнику 5 кун“ і т. и. (арт. 82). Місце його не може викликати жадних запереченнів:

¹⁾ Наводячи цитати з Лит. Статуту, або покликуючись на цей кодекс у дальшому викладові, я постійно користатимуся його 3-ю редакцією (1588 р.).

він є в найближчому звязку з постановою про тортури. Інша справа — артикули 90-й та 91-й, що викладають уроки городникові й мостовничому; ми здибаємо їх серед постанов про спадкування; звязати їх з околичнім текстом нема жадної змоги. Але така відокремленість збереглася-б і на всякому іншому місці, тому що спорудження мостів та будування міських фортець — це річ невідповідна загальному характерові Р. Пр., чужа її змістові. Редактор короткої Правди це розумів, а тому урок мостовничих у нього вміщено наприкінці збірника. В Р. Правді є ще три артикули про оплати 99-й, 100-й та 101-й. Їх розкладено поспіль, зараз як закінчується відділ, присвячений спадкуванню та опіці. Із цих артикулів тільки один 100-й про оплати за розділ спадщини між братами, що позиваються, може бути звязаний з попереднім текстом. Два інші, 99-й та 101-й, такого безпосереднього відношення до нього не мають. Вони містять у собі уроки судові й ротні, особливість яких полягає ось у чому. Тимчасом як інші постанови Р. Пр. мають на увазі оплати спеціального призначення, що їми сплачуються певні послуги державної влади (напр., вирний поклон, за скинення вири, залізний урок), тут, навпаки, таксуються оплати загального характеру. Справді, уроки судові брали зо всіх позвів; такий самий характер мали й уроки ротні, тому що рота допускалася по багатьох судових справах. Зважаючи на таке загальне цих артикулів значіння, їх не можна було пристосувати до того чи іншого відділу Р. Пр. Залишилося одне — вмістити їх на кінці, як постанови додаткові не до найближчого відділу Р. Пр., а до всього попереднього тексту.

Із усього сказаного виходить, що автор Р. Пр., без сумніву, намагавсь розташувати артикули про оплати в різних частинах свого зводу, за їх унутрішнім звязком з тими або іншими темами викладу. В багатьох випадках це його намагання мало успіх, але инколи не вдавалося. Причини таких невдач полягали не в його невмінні, недбальстві або непослідовності, а просто в тому, що викладуваний матеріал не давав приводу, щоб з більшою або меншою логічною підставою пристібнути той чи інший артикул про оплати до відповідного тексту.

Сказавши те, що я вважав за потрібне, з приводу постанов Р. Пр. про оплати, я більш не повертатимуся до них. Це значно спростить і полегшить наше завдання. Коли усунути їх з нашого зору, то система Р. Правди стане перед нами в наочнішому й виразнішому виглядові. Вона розгортатиметься послідовніше й рівніше, через те, що зникнуть ті нерівності та кострубатість, що на перший погляд ніби-то порушують і перебивають послідовність викладу.

Отже, перша частина Р. Пр. має справу з розумінням особи. Вона починається з історичного вступу, в якому оповідається про те, як переслідувалося забійство за Ярослава і які зміни сталися в цій царині за його синів (арт. 1—2). Потім викладається чинні постанови про забійство. Не треба особливо загостреної спостережливості, щоб помітити, що ці постанови розподіляються на три групи, що йдуть одна за одною, в залежності від того, з якого погляду обмірковується питання.

В першій групі відрізняються види забийства, в залежності від різних внутрішніх побудок та зовнішніх обставин, що поруч ішли з його заподіянням, — забийство в розбої й забийство в зваді або на бенькеті; причому зазначається, в яких випадках за ці види забийства відповідав сам злочинець і коли відповідальність поширювано на всю верв (арт. 3—6)¹⁾.

Далі йдуть постанови, що визначають окремі види забийства, в залежності від іншого критерія, а саме, від різниці в соціальному стані ушкоджених: між ними називаються княжі отроки, конюхи й кухарі, тіуни огнишні, конюші, сільські й ратайні, ремісники, смерди, холопи і т. д. (арт. 9—14).

В останньому циклові забийство розглядається з процесового погляду: тут є постанови про вивід поклепної вири через послухів та доводжування обвинувачення в забийстві через ордалії, себ-то пробування залізом і водою (арт. 15—17). З'єднувати норми матеріальні і процесові — це явище цілком нормальне не то, що для періоду Р. Пр., ба й для доби пізнішої. — Так, напр., в Лит. Статутіві ми маємо великий розділ 4-й, присвячений виключно судовому устроєві й судочинству. А втім, ця обставина не була на перешкоді редакторам Лит. Ст., — коли справа торкалася гвалту, забийства, розбою, крадіжу і т. п. — подавати докладні вказівки про той судовий порядок, у якому переслідували ці злочини.

Додаток до арт. 15-го — „а по костехъ и по мертвеци не платить верви“ — не порушує загального стилю розглядуваних постанов і, всупереч проф. Мрочек-Дроздовському (згад. твір, ст. XV), стоїть на належному місці, тому що цей додаток указує на процесовий момент, і їм хотіли сказати, що знахід костей або трупу на території верви, сам по собі, не може бути за довід заподіяння забийства.

Арт. 17-й Рус. Пр. додає, що ордалій вживали не тільки-но при забийстві, ба й при інших поклепних справах (заводах), зокрема при крадіжках, коли не буде лиця. Тут автор Р. Пр. ніби виходить по-за межі своєї теми. Але така додаткова увага инколи природня, скоро мова зайшла про ордалії. Подібне пристосування до будь-якого злочину того чи іншого доказу, що має для себе ширшу царину вживання, здибаємо й у Лит. Ст., напр., в 11-му розд. його „о квалтехъ, о боехъ и о головщинахъ шляхетскихъ“ ми знаходимо цілу низку артикулів про шкрутиніум, хоч його переводили не тільки з приводу згаданих злочинів, а й узагалі „въ такихъ речахъ, где идетъ о почстивость и о горло“ (арт. 61—64).

¹⁾ Правда, в арт. 3-му згадуються й соціальні різниці забитих: за князівською мужа 80 гривень, а за людина 40 гривень. Але цей момент не має тут першого й головного значіння; до його торкаються тільки мимоходом і позверховно, оскільки це було потрібно за-для розвитку головної думки. Другорядний характер цієї різниці в даній групі постанов доводиться й тим, що вже в дальшому 4-му арт. вона цілком ігнорується. Тут мова тільки про одну 40-гривенну виру, ніби-то життя всіх громадян охоронялося однаково.

Забийство—це найтяжче посягання на особу. Дальший ступінь особистих правопорушень становлять злочини проти здоров'я. В розміщенні їх проф. В. І. Сергєєвич не вбачає жадної системи, висловлюючися з приводу цього так: „як-би він (автор Р. Пр.) почав з забийства, свідомо маючи на думці говорити про злочин в низбіжному, що-до їх важливости, порядкові, то після забийства треба-б було говорити про такі пошкодження на тілі, що за наслідок мають втрату члена: руки, ноги, пальця і т. ин., потім треба-б було говорити про рани криваві та сині й, нарешті, про образи вчинком. В нього-ж порядок цілком випадковий: відрубання члена, і з погляду людей XI віку, є тяжчий злочин, як образа вчинком, бо карається піввиною, а образа вчинком тільки 12 гривнями, а проте образа вчинком іде попереду втрати члена“ (назв. твір, стор. 100).

Той ніби-то непорядок, що його помітив тут проф. Сергєєвич, має свої підстави, які його виправдовують. Він виник з того, що автор Р. Пр. виділив в окрему групу й розглянув у першу чергу злочини, що мають складний об'єкт і скеровані не тільки проти здоров'я, а й, головним чином, проти чести; в них переважне значіння мають не матеріальні наслідки дії, а знаряддя, якими її вчинено, що принижують гідність ушкодженого, як от невийнятий з піхов меч, тупий бік меча, його ручка, батіг, ріг і т. ин. (арт. 18—20). У другій групі викладені злочини, скеровані проти здоров'я у властивому розумінні цього слова; в них за визначальний момент є фізична шкода дії. Але про ці злочини говорить „в низбіжному, що-до їх важливости, порядкові“, якого додержується від початку й до кінця. На першому місці стоїть одрубання руки або ноги й вибиття ока, потім іде відрубання пальця, далі рани й нарешті стусани й удари (арт. 21—25).

Друга частина свою увагу зосереджує на речах рухомих, що їх розглядають, по 1-ше, як об'єкт злочинів, і, по 2-ге, як об'єкт цивільних угод. Зміст першого відділу становлять такі саме постанови. Мова тут про привласнення збіглих холопів і загублені речі, про свавільне користування чужим конем та про крадіжку різних речей, якій присвячено найбільше місця (арт. 27—30), кваліфікується конокрадіство; крадіж холопів теж викликає більш сувору відповідальність, ніж крадіжка інших речей, напр. скоту або хліба (арт. 31, 35, 38 і 40); розрізняють крадіжки персональні й колективні, крадіж речей, що за ними є догляд, і тих, що за ними догляду нема (38—40); передбачається випадок забийства злодія на гарячому вчинкові (37); докладно змальовується процедура зводу, як особлива форма процесу в справах крадіжки (30, 32—34, 36); нарешті, таксується вартість різних свійських тварин на той випадок, коли їх буде покрадено і не можна повернути ушкодженому натурою (арт. 40—41).

Все це не виходить по-за межі теми й має звязок одно з одним. Деяку несподіванку являє собою тільки арт. 42-й, в якому мова мовиться про крадіж, що його учинив холоп. Здається, що найзручніше місце, щоб говорити про це, було-б — остання частина Р. Пр., присвячена раб-

ству, тим паче, що там теж повстає оце питання (арт. 114—115). Одначе, складач одірвав цей артикул од природнього його звязку та й умістив його після артикула 41 про ціни різних свійських тварин. Через що? Тільки для того, аби зазначити, що встановлена такса не пристосовувалася до крадіжів, що їх учинили холопи, бо в цих випадках виплачувано подвійну вартість викраденої речі. Таке поясіння — не моє, а належить самому авторові Р. Пр. Він сам поклопотавсь за те, щоб саме так розуміли співвідношення поміж арт. 42 і попереднім текстом. Для цього перелічення цін в арт. 41-му він закінчив двома такими загальними твердженнями: 1) ціни ці встановлюються для смердів, 2) смерди платять князеві продажу.

З тою-ж самою метою за арт. 42-м іде таке зауваження що-до холопів: „ихъ же князь продажею не казнить, зане суть несвободни“. Зазначений приклад показує, що автор Р. Пр. не тільки викладав матеріял в послідовності оповідання, але, крім того, в сумнівних випадках клопотавсь за те, щоб і для читача був зрозумілий взаємний звязок окремих постанов.

В дальшому відділі рухомі речі не сходять з кону, але відиграють вони вже не попередню ролю, а тільки як об'єкти різних цивільних угод. Відділ починається з артикулів, що визначають форми складання й засоби підпирання доводами умов позики та поклажі, причому відрізняють позику загально-цивільну й купецьку в торговельних справах (арт. 43—45). Трохи далі ми маємо постанову про позику: вона має не загальний, а спеціальний характер, а саме, вона говорить про закупа, якому власник міг дати в тимчасове користування плуга та борону (арт. 53). Що-до інших умов речового характеру, то про деякі з них згадано по інших місцях Р. Пр. і з інших приводів: напр., про купівлю-продаж на торгу речей, що їх визнано опісля краденими, говорить в звязку з постановами про звід (арт. 32); купівля-продаж холопа значиться в числі джерел рабства (102).

З умов цивільних, про які згадано в цьому розділі, найдокладніше оброблено договір позики. Ціла низка артикулів регулює оплату відсотків на позичені гроші (арт. 46—49). Далі визначається порядок відповідальности різного роду довжників. Насамперед маються на оці довжники, що стали невиклатні через нещасливий випадок, або з своєї власної вини (арт. 50); далі говорить про тих осіб, що винні багатьом кредиторам, і, в звязку з цим, подаються правила конкурсового справляння (арт. 51); нарешті автор Р. Пр. докладно зупиняється на тих довжниках, що своє позичкове зобов'язання забезпечили персональною заставою, себ-то закупництвом (арт. 52—57).

Закупництво утворювало ближчі та складніші взаємини поміж кредитором і довжником, аніж звичайна позика, не забезпечена персональною заставою. З цього приводу автор повинен був подати цілу низку окремих та самостійних визначеннів, що не мають безпосереднього відношення до первісної основи цього інституту, себ-то до договору позики.

Отже ці самі обставини, що поставили на другорядне місце, та що навіть трохи й затьмарили провідну думку інституту, й спричинилися до того, що багато дослідників в артикулах про закупництво вбачають самостійний розділ Р. Пр., який не має органічного зв'язку з попереднім текстом. Тимчасом, у дійсності, автор Р. Пр., коли торкається питання про закупів, по суті, поширював далі ту-ж саму тему, що їй присвячено попередні артикули, бо закупи це теж довжники, тільки кваліфіковані; про них треба було сказати більш, ніж за інші, саме через оцю кваліфікацію їх, через складніші та різноманітніші стосунки, в яких вони перебували.

Постанови про закупництво викладено в порядку послідовности. Насамперед розглядається внутрішній бік цього становища, себ-то взаємні стосунки поміж власником та закупом, визначаються права й обов'язки кожного з них: закуп відповідав за свавільний відхід од хазяїна без оплати боргу та загублене хазяйське добро, що перебувало під його доглядом, або було в його користуванні; власник відповідав за різного роду образи, персонального або маєткового характеру, що він ними образив був закупа (арт. 52—55). Далі розв'язується питання про стосунки обох контрагентів по умові, себ-то власника та закупа до зовнішнього світу, до сторонніх осіб, якщо інтереси цих осіб було порушено крадіжкою, що її вчинив закуп (арт. 57). Нарешті, закуп міг мати деякі права й обов'язки не тільки що-до третіх приватних осіб, але й відносно державної влади, напр., коли він становивсь на суді свідком, — можливість цю передбачає арт. 59-й.

Однак, починаючи з 56-го арт., послідовність викладу ніби-то порушується: до цього часу мова була про самих закупів, тепер до них приєднуються холопи, які йдуть поруч них і далі аж до самого кінця того розділу, що його розглядаємо. Увага складача Р. Пр. починає двоїтися поміж тими й другими. Справді, постанову про крадіжку, що її заподіяв закуп (арт. 57), вправлено неначе в рамку з двох артикулів: попереду стоїть арт. 56-ий про крадіж, що його заподіяв обельний холоп, а за ним слідом іде арт. 58-й про вдар, що його завдав вільній людині холоп. Навіщо притягнуто сюди обидва ці додаткові артикули, коли було-б простіше й природніше включити їх до загальної маси постанов про рабство, що ними закінчується текст Р. Пр.? Певна річ, що до цього автора спонукала близькість холопів до закупів та однорідність учинків, що вони заподіяли. Але була й інша мета, що спонукала його на таке поручставлення. Ставлячи закупа в становище злочинця, автор передбачав дві можливості: 1) закуп, що вчинив крадіжку, втече від хазяїна свого; 2) закуп, що зробив такий злочин, не втече, а залишатиметься в дворищі свого власника. З приводу першої комбінації дається певне й цілком ви-черпливе пояснення. Що-ж до другого питання, то його тільки порушено, але не розв'язано: „аже закупъ выведеть что, то господинъ въ немъ...“ Проте, в двох списках Р. Пр. до незакінченої фрази додано: „не платить“; однак, ця приписка являє собою тільки здогад переписувачів, що природньо

бажали заповнити прогалину в оригіналі; сам-же автор не спромігсь подати відповіді на запитання, що він його поставив, здаючися, що-до вирішення його, на читача. Але щоб полегшувати становище останнього шляхом направних вказівок, він уважав за корисне навести подібні постанови що-до холопів. Такий матеріал у нього був. Перш за все, це був артикул короткої Правди про удар, що його завдав холоп вільній людині (Ак. сп., 16): цей артикул використано, як додаток до артикулу про закупа. Та ще автор мав у своєму розпорядженні й інший матеріал, що ближче торкається знятого питання: це постанови про наслідки крадіжу, що його заподіяв холоп; вони увійшли до приконечної частини Р. Пр. (арт. 114 та 115). Він не вважав за потрібне для своєї мети наводити та повторювати їх сповна. Йому важно було тільки нагадати про основний принцип їх, який полягав у тому, що за крадіжку, яку вчинив холоп, ушкоджений, у всякому разі, одержує завдоволення. Але як автор мав на оці не крадіжку взагалі, а крадіжку саме коня, то йому довелося в певних цифрах визначити розмір цього завдоволення; потрібну йому цифру — 2 гривні він узяв з тих такс на різні свійські тварини, що він раніш їх був записав (арт. 40). Кінець-кінцем утворивсь такий артикул: „аже холопъ обельный выведеть конь чий любо, то платити зань 2 гривны“ (арт. 56): його використано, як вступне слово до постанови про закупа. Не можна сказати, щоб отак-о створений артикул являв собою бездоганну точність, бо оплата в 2 гривні за коня — це урок для смердів, як це свідчить кінець арт. 41-го; для холопів-же вона подвоювалася. Але річ зовсім не в цьому. Важно було тільки показати, що за крадіжку, яку заподіяв холоп, власник платив, хоч-би злодій і не втік, а був присутній. Тільки це й потрібно було, щоб допомогти читачеві шляхом аналогії розібратися в питанні про те, чи платив, чи ні, власник, коли закуп, що вчинив крадіж, не втікає¹⁾.

¹⁾ В Р. Правді можна зазначити ще й інший приклад артикулу, скомпонованого та, разом з тим, і не закінченого. В 25-му арт. читаємо ми: „аще попьхнеть мужь мужа любо къ собѣ, ли отъ себе, любо по лицу ударить, ли жердью ударить, а видока два выведуть, 3 гривны продажи; аже будеть варягъ или колбягъ, то полная видока вывести и идета на роту“. Тут мова про стусани та удари, а ось постанова про забийство: „аще будеть на кого поклепная вира, то же будеть послуховъ 7, то ти выведуть виру; паки ли варягъ или кто инь, тогда...“ (арт. 15). Першу половину цього останнього артикулу, мабуть, узято з судової практики, другу-ж, очевидячки, склав у своїй голові сам автор Р. Пр., шляхом аналогії з арт. 25-м. Він узяв те-ж саме з'єднання варяга з колбягом, як воно є в арт. 25-му, але зваживсь пристосувати його до забийства. Різниця полягає тільки в тому, що, пристосовуючися до обвинувачення за забийство, слово колбяг пропущено й замість його поставлено вираз — „или кто инь“, що надало постанові дуже невиразного характеру. Таку заміну пояснити можна штучним і вигаданим характером цієї постанови. Справді, заносючи до свого збірника арт. 25-й, автор цілком підлягав своєму джерелу, а саме короткій Правді (Ак. сп., 9) і сумлінно викладав те, що в ньому містилося: у джерелі фігурували й варяги, й колбяги, через що він уважав за свій обов'язок назвати поименно як тих, так і других, хоч, може, й не розумів, що воно таке оті колбяги. Але в другій частині 15-го арт., який є наслідком його власного твору, автор почував себе вільніше, і тому визнав за можливе усунути з запозиченого тексту незрозумілу й для нього назву, й замінити її на дуже розтяж-

Із сказаного випливає, що складач Р. Пр. не губив провідної нитки й не переривав послідовности викладу навіть і тоді, коли він, ніби-то ухилявся набік: в даному випадкові, постанови про холопів не мали самостійного значіння; їм надавано підлеглої та службової ролі: вони повинні були допомагати порівняному освітленню, кращому та всебічнішому поясненню основної теми, а саме питання про закупництво.

Ставши на шлях поручставлення закупів з холопами, автор Р. Пр. залишається на цьому ґрунті й далі в арт. 50-му, що торкається права закупів бути на суді свідками.

Третя частина Р. Пр. містить у собі постанови, що мають безпосереднє або побічне відношення до нерухомих маєтків, себ-то до землі та вгіддів. Починається вона арт. 62-м. Але між початком цього розділу й прикінцевою постановою попереднього (арт. 59) ми маємо два проміжні й ніби-то переходові артикули про бороду та зуб (арт. 60—61).

Про ушкодження бороди говориться в короткій Правді, але там воно розглядається разом із іншими переступами проти здоров'я, а саме каліцтвом, одрубанням пальця, то-що. Здавалося-б, що й автор поширеної редакції повинен був дотримуватися цього натурального, та вже встановленого, порядку викладу. Але, в дійсності, він не пішов за ним: постанову про бороду виключено з близького та спорідненого їй оточення, перенесено в інше оточення й уміщено після арт. 59-го, де говориться про послушенство. Навряд, що в цьому можна вбачати просту випадковість, або примхи, звичайний недогляд, чи недбайливість. Мабуть, таке переміщення було наслідком свідомого планування матеріялу. Отже, чим воно викликалося? Річ у тому, що коротка Правда висловлюється з цього приводу дуже лаконічно, обмежуючися тільки тим, що признає штраф: „а в бороді 12 гривне“ (Ак. сп., 7). Автор-же поширеної редакції розвинув цю постанову, причому свою увагу звернув більш на процесовий бік справи, ніж на карні наслідки її: „а хто порветь бороду, а вьньметь знаменіе, а выльзуть людие, то 12 гривень продажъ; аже безъ людии, а в поклепъ, то нѣту продажъ“ (арт. 60). Таким чином, логічний центр ваги цієї постанови полягає в процесовому моменті; його висунуто на передній план. Мабуть, це й визначило його місце в поширеній редакції. Оскільки арт. 60-ий говорить про свідків, його можна звязати з попередньою постановою про послушенство; а оскільки в ньому згадується про „знамение“, себ-то про висмикнуте пасмо бороди, він деякою мірою, з цілком зовнішнього боку, стикається з наступними арти-

ний та непевний вираз: „или кто инъ“. Одначе, аналогія могла дати ґрунт тільки для порушення питання, але не для розв'язання його. Отже, розв'язання його треба було шукати в судовій практиці. Тимчасом, відповідного матеріялу в розпорядженні автора не було. Тому він був примушений обірвати свого артикула на слові „тогда“. То правда, в найпізніших списках Р. Пр. замість цього слова стоїть вираз — „то два“; але, зрозуміло, що це знову таки свавільний здогад переписувача, який ґрунтувався при цьому, мабуть, на співзвучності та близькості що-до написання обох виразів: „тогда“ і „то два“.

кулами Р. Пр., де „знаменням“, себ-то слідам переступу, надається певне процесове значіння (арт. 63 і 70).

Артикул 61 про зуб — є новий, що його немає в короткій Правді: „аже вибьють зубъ, а кровь видять у него во ртѣ, а людье выльзуть, то 12 гривень продажѣ, а за зубъ гривна“. Структура цього артикула приблизно така сама, що й попереднього; він теж одтінює процесовий бік справи; отже, про звязок його з попереднім і наступним текстом — можна сказати те-ж саме, що вже сказано з приводу арт. 60-го.

Переходжу, далі, до постанов, що мають звязок із землею та з різними вгіддями, як, напр., ліси, води, річні та озерні сіножаті і т. ин. (арг. 80 — 102).

Як і рухомі речі, найменоване майно може бути об'єктом і цивільних угод, і злочинних подій. Про договори з приводу маєтностей в Р. Пр. нема жадних постанов. Мова мовиться тільки про посягання, скероване на це майно, передбачаються тільки дії, що, так чи инакше, порушують користування вгіддями з боку правосильного державця. Що правопорушення, які викладено в цьому розділові Р. Пр., більшою чи меншою мірою, звязані з розумінням нерухомости, вказівки на це ми маємо почерпнути з пам'яток західньо-руського права.

Численні потверджальні й про надання грамоти великих князів литовських так визначають склад маєтку: „мы тое именьцо дали... со всеми землями пашными и з бортными, и з сеножатыми, и со озеры, и з реками, и с перевесы, и з ставы, со всем потому, што здавна к тому именьцу слушало“; „мы тое село дали со всеми людьми и со всеми их землями пашными и з бортными, и з сокольим гнездом, и з дубровами“ і т. ин.; „мы тое именьцо потвержаем з людьми и землями нашными и бортными, и з сеножатыми, и з дубровами, и с прудищы, и з реками, и з ловы зверынными и пташьими и рыбьими“ і т. ин.; „на вси вышейписаныи села дали ему сесь наш лист и потвержаем то... со всеми слугами путными и з людьми тяглыми, и з данники непохожыми, и с челядью невольною, и со всеми землями пашными и бортными, и з лесы, и з боры,... и з млыны, и з их вжытки, и з бобровыми гоны, и з даньми грошовыми и медовыми, и з бобры, и з куницами, и с посощыною, и со всеми платы и приходы, што с них перво шло“¹⁾).

Матеріальним складом маєтку наперед визначавсь характер тих дій, в яких добачали просте чи посереднє порушення прав на нерухомість. Дійсно, в звязку з постановами про землю й про різні вгіддя — пущі, лови, сіножаті, то-що, в Лит. Статутові подано такі види цих правопорушень: у розд. 9-му — знищення й псування меж (арт. 18), витоптання або самовільне вижинання хліба на чужій ниві, захоплення хліба, що його вже зжав хазяїн поля, порубання сохи, борони або коліс на польових роботах через суперечки за землю, відіймання коней та

¹⁾ Русская Историческая Библиотека, т. XXVII, Литовская Метрика, книга записей, стор. 788, 767, 854 і 759.

волів (арт. 23); у розд. 10-му — самовільне на звірину полювання в чужій пуші (арт. 1), ловіння риби в чужому озері, ставу або сажавці, а також знищення водяних спорудженнів, призначених для рибальства (арт. 4—7), підпал водяного млина (арт. 7), зіпсування і знищення соколиного або лебединого гнізда та крадіж соколів або лебединих яєць (арт. 8), посічення перевісу й крадіж перевісної сітки (арт. 8), зіпсування бобрових гонів, а також умисне забиття або крадіж бобрів (арт. 9), крадіж хмелю і порубання хмельників (арт. 10), псування пташиних принад і ловіння птиці на чужих принадах (арт. 11 і 12), порубання борти, сосни й дуба, а також знищення граничних знаків на бортному дереві (арт. 13), крадіж бджіл та меду (арт. 14), порубання гаю (арт. 15), крадіж садовини з садка і овочевих дерев та городини (арт. 16), лісові підпали (арт. 17).

Коли, керуючись оцими даними, запозиченими із західньо-руських пам'яток, звернутися до Р. Правди, то легко постерегти аналогію між ними, а в деяких випадках навіть повний збіг. Всі постанови її, в цій групі об'єднані, мають за свою основу розуміння нерухомого маєтку з складовими його частинами у вигляді різноманітних угіддів. Ця основа виразно, хоч і негативно, відбивається в тих правопорушеннях, на яких спиняється тут Р. Пр. Так, зрозуміло само собою, що артикули про знищення бортних, польових і садибних меж, про роззначення борти і про поруб позначеного дуба (арт. 64—66), ці артикули впливають із розуміння земель садибних, рільних і лісових. У звязку з річними та озерними вгіддями мова мовиться про крадіж бобрів і човна (арт. 62—63, 73). З-поза артикулу про крадіж сіна (арт. 78) виступає розуміння лугової землі. Бортні вгіддя, для бджільництва призначені, дають привід до двох постанов — про поруб бортного дерева і про крадіж меду (арт. 68—69). Ліси постачають будівельний і паливний матеріал, — звідси арт. 78 про крадіж дров. Ліси це також місце для полювання, — звідси постанови про псування перевісної сітки, а також про крадіж сокола або яструба, що попали в цю сітку (арт. 74—75). Сокіл і яструб — це птахи ловецькі: вони дають привід, щоб торкнутися й домового птаства — голуба, курки, качки, то-що (арт. 76—77).

Отже карні постанови Р. Пр., в цій її частині, пристосовані до окремих угіддів, що належать до складу маєтка. А втім треба мати на увазі, що маєток являє собою не тільки механічний конгломерат тих чи інших угіддів, але разом із тим і діяльний господарчий організм, що його керуючий і об'єднуючий центр перебуває в дворі державця; розуміння маєтку наперед припускає його приналежність у вигляді потрібного для експлуатування землі, живого та мертвого інвентаря.

Ми вже бачили, що в потверджальних і про надання грамотах од вел. князів литовських часто згадуються люди путні й тяглі, данники непохожі й челядь невільна, як складова частина маєтків. Але ми маємо про це й иншу ще виразнішу вказівку. В Лит. Статутові є постанови про те, „якимъ шацункомъ отправа сумы пенезей, с права сказаныхъ, на именью лежачом чинена быти маеть“ (IV, арт. 98). Справа

полягає в тому, що до виплати присудженої грошової суми, залежно від величини її, усенький маєток довжника або певну його частину віддавали, за литовським правом, у держання й користування позовника. Такий судовий акт звався „увязаньем“. У згаданому артикулові подаються з цього приводу такі правила. Спочатку ув'язання надавали на землі тяглих людей, що належали до даного маєтку, потім на землі панцерних і путних бояр і, нарешті, на володіння шляхти, коли вони є в складі ув'язуваного маєтку. Коли цієї землі не вистарчало на покриття всенької грошової претенсії, то ув'язання поширювалося на ту частину маєтку, яку експлуатував сам державець, яка перебувала в його безпосередньому користуванні: в складі її окремо згадують городи, рільні землі і, нарешті, озера, ріки, стави, сажавки й млини. Як-би й цього ув'язання не вистарчило для повного задоволення позовника, тоді йому передавали, за певною оцінкою, різних видів худобу, молочений та немолочений хліб і інші рухомі речі. На останку, коли й цього не вистарчало, позовника могли ув'язати в двір і в двірські будівлі.

В цій постанові для нас вагу має та обставина, що справляння, яке спало на нерухомий маєток, охоплювало не тільки-но ув'язання позовника в землю, але й передачу йому худоби, молоченого й немолоченого хліба, двора і двірських будівель; названі речі складали неначе органічну частину маєтку, були його сподорожною приналежністю.

Цей висновок дається ствердити ще й іншою постановою Лит. Ст., що її взято з 5-го розділу. Тут сказано, що чоловік має право відписати жінці свої рухомі речі, а саме — золото, срібло, одягу, виїзні коні, то-що; виняток становлять табуни коней, худоба, двірська челядь і хліб; ці останні речі можна відписати жінці тільки в кількості одної їх третини і до того ще вкупі з відповідною частиною нерухомого маєтку, що передається їй як віно (арт. 2). Отже робочих коней, худобу, рабів і хліб розглядали, як невіднятну приналежність маєтку, що без неї не можна провадити господарства.

Коли так, то навряд чи можна закидати авторові Р. Пр. непослідовність за те, що він, поруч перелічених вище правопорушень, ставить також підпал току й двора (арт. 79): зв'язок останніх з розумінням нерухомого маєтку не підлягає сумніву. Близьке відношення до нього мають також робочі коні, худоба й холопи, як живий інвентар при маєткові. Тим-то автор визнав за необхідне спинитися й на них у цьому розділі. Про крадіж коня й худоби вже була мова раніш; тепер знову торкатися цього питання не було жадної потреби; через те він обмеживсь артикулом про навмисне забиття названих тварин (арт. 80). Що-ж до холопів, то в попередніх частинах Р. Пр. передбачавсь не тільки викрад їх, але й забийство. Зважаючи на це, автор не бачив потреби вдруге говорити про крадіж холопа. Зовсім инакше поставивсь він до питання про забийство раба. Хоча цієї теми й торкалися раніше, але не цілком її вичерпали: відповідний артикул Р. Пр. (13) визначав тільки-но при-

ватну винагороду ушкодженому, але нічого не казав про карний штраф; отже треба було надолжити цю прогалину. Окрім того, в першій частині Р. Пр. холопа розглядувано, як особу, поруч ремісників, смердів, то-що; забийство його зараховували до особових злочинів. А тепер ту саму дію доводилося зважувати з іншого погляду: холопа розглядають, як інвентар і приналежність маєтку; забийство його є порушення маєткових прав власника. Подані міркування примусили автора Р. Пр. знову зняти питання про забийство раба і розв'язати його з нового погляду (арт. 84).

Артикул 83-й про забийство жінки, звичайно, розходиться з провідною думкою викладуваного розділу; внутрішню послідовність думки безперечно порушено, але зовнішній зв'язок єсть. За найближчий до появу названого артикулу привід стала допіру згадана постанова про забийство холопа; від неї виходила найближча та спонука, яка примусила думку автора звернутися до жінки; і холоп, і жінка—особи однаковісінько залежні—перший од власника, а друга від чоловіка; тільки ця ідея підвладности ушкоджених і об'єднує обидва артикули.

Поміж розглянутими постановами трапляється також декілька артикулів процесового характеру. Один із них каже про гоніння сліду (арт. 70). У Лит. Стат. цю процесову дію, так само як і процедуру зводу, змальовано в 14 розділі, в зв'язку з постановами про крадіж (арт. 3 і 9). Автор Р. Пр. з'єднав звод з крадіжем, але гоніння сліду пристосував до злочинів, що порушують держання й користування нерухомим маєтком. Важко з певністю сказати, якими міркуваннями керувався він у цьому випадкові, — можливо, суто зовнішньою асоціацією розуміннів: слід звичайно зберігається у вигляді яких-небудь знаків, що зостаються на землі; а коли так, то де-ж доречніше говорити про гоніння сліду, як не там, де за основну тему для викладу є земля? Зв'язок цього терміну з розумінням землі, між іншим, виявляється й у тому, що в західно-руських пам'ятках оброблений земельний участок зветься слідом¹⁾.

Інші два артикули про процес мають на увазі муки (арт. 81 — 82). Мені немає потреби доводити їхній зв'язок з карно-матеріальними постановами виучуваного розділу. Про це подбав сам автор Р. Пр. А саме, перш ніж викладати порядок мук, він дає нам таке пояснення: „ты тяжѣ всѣ судяты послухи свободными; будетъ ли послухъ холопъ то холопу на правду не вылазити; но оже хощеть истецъ или иметь и, а река така: „по сего рѣчи емлю тя“ і т. ин. В наведеній цитаті висловлено два твердження. Одно з них каже: „ты тяжѣ всѣ судяты послухи свободными“; тільки-ж його не можна визнати за цілком точне, бо послушенство було універсальним доказом і пристосовувалося до всіх судових справ, а не тільки до найближчих перелічених позвів. Другу тезу зформуовано так: „холопу на правду не вылазити“. Це твердження само по собі видається зайвим, бо повторює правило, вже раніше висловлене в арт. 59.

¹⁾ Навпаки, слово „ляда“ або „ледо“ визначало необроблене поле, що заросло бур'яном і кущами.

Навіщо-ж тоді потрібний цей вступ? Тільки для того, щоб демонструвати перед читачем звязок і послідовність викладу та щоб полегшити йому перехід до нового сюжету, який без такої попередньої підготовки міг, з першого погляду, видатися йому за цілковиту несподіванку і раптовий скік аж нічим не мотивований.

У викладуваному розділі є ще два артикули, що не вкладаються в заведену схему і брешуть гострим дисонансом у постановах, що їх оточують: один із них каже про муки смерда, другий — про муки огнищанина (арт. 71—72). Як вони могли опинитися в такому непідходящому для них оточенні? З цього приводу припустимі різні здогади. Один із них має зовнішній, редакційний характер. Автор поширеної редакції, ідучи за своїм джерелом, міг запозичити названі артикули з короткої Правди в тому самому сусідстві та сполученні, в якому вони там стояли; в короткій-же Правді їх оточували постанови про поруб борти, про переорання межі, про крадіж човна, то-що. Можливе й інше пояснення, що спирається на внутрішню суть справи. „Мучить без княжа слова“ — це визначає піддавати когось самовільній карі або самовільним мукам. Це злочин, скерований не так проти особи, як проти судової влади; з нього не так особиста образа, як самоправство. Принаймні, так на нього дививсь складач Р. Пр. Справді, як-би в цій дії він убачав посягання на особу, то й карні наслідки її були-б неоднакові, в залежності од способів і видів муки, від фізичних наслідків її для ушкодженого, що має рішуче значіння з особистого погляду (арт. 18—25). Але обидва ці моменти ігнорують і обходять цілковитою мовчанкою. В артикулах ми здибаємо тільки одну конкретну вказівку, що торкається складу злочину: „без княжа слова“; цією ознакою й визначається характер злочинної дії, як самоправства. Отже, її не можна було постановити поруч з ганьбливим ударом або одрубанням руки й ноги, відрубанням пальця, ранами, биттям, то-що. Тимчасом був деякий привід, щоб включити аналізовані артикули до цього розділу. Власне, тут між іншим говориться про муки з судового дозволу і визначається відповідальність позовника, як він без достатньої причини віддасть обвинуваченого на муки й не діб'ється від його признання (арт. 81). Таким чином, артикули 71 і 72 могли бути за доповнення до цієї постанови, передбачаючи той випадок, коли муки переводять самоправно.

Переходжу до частини четвертої Р. Правди, присвяченої родині (арт. 85—98). Ми вже знаємо, що особисті й маєткові права окремих громадян визначали не з боку позитивного, не в стані мирному й спокійному, а в тій стадії, коли їх порушували або сперечалися за них. Такий самий підхід до справи спостерегається й у відношенні до родини. Автор Р. Пр. має на увазі не звичайний тип родини, коли є й діти й обоє батьків, а такий стан, коли нормальну течію родинного життя порушено смертю одного з батьків — батька або матери.

Цим пояснюється, чому він виявляє особливий інтерес і увагу до дітей: вони послідовно фігурують мало не в усіх артикулах. Спочатку

визначається їхня участь на випадок смерті батька. Діти не однаково дістають спадок у його майні, залежно від того, хто був померлий — смерд чи боярин (арт. 85—86), залишив він духівницю чи ні (арт. 87), в залежності від полу дітей (арт. 89), а також од того, — шлюбні вони чи позашлюбні (арт. 92). Як позосталі діти малолітки, то для піклування ними й для порядкування їхнім спадковим майном заводять опіку. В звязку з цим визначають права та обов'язки опікунів, що ними могли бути бічні родичі, вітчим і мати-вдова (арт. 93—95). Далі говориться про спадкування дітей у майні матери після її смерті (арт. 96 і 98). Крім того, вказуються деякі особливості в спадкуванні дітей однокровних і єдино-матерніх (арт. 88 і 97). Таким чином, переважна маса постанов стосується до дітей. Але родина являє собою звязок не тільки батьків і дітей, ба й подружжя. Про маеткове забезпечення вдови після смерті чоловікової говориться тільки в двох артикулах (88 і 95). Цим вичерпується зміст розглядуваного розділу.

З приводу сказаного може повстати ціла низка питаннів. Якщо автор Р. Пр. виходив тут із розуміння родини, то чому він нічого не каже нам про встановлення шлюбу, так само, як він зробив це відносно звязку рабовласницького, зазначивши способи його виникнення? Чом нічого не говориться про розвід? Чому не згадано за особисті стосунки поміж подружжям, а також поміж батьками та дітьми? Одначе, всі ці прогалини легко з'ясувати. З приводу родини автор міг подати тільки те, що давала йому практика світського суду. Але практика ця геть далеко не охоплювала цілого інституту. Умовами одруження і розірвання шлюбу, також особистими відносинами поміж членами родини відала церква. Практику-ж церковних судів по цих справах не міг відтворити автор, бо вона була заснована на праві грецько-римському і через те її не можна було назвати руською правдою.

Нарешті, що-до останньої частини Р. Пр. про рабство (арт. 102—115), то вона таке справляє вражіння, наче це уривок із підручника з догми права. В розкладові її артикулів спостерегається строга, можна сказати, академічна послідовність. Починається вона з того, що перелічується джерела рабства (арт. 102—105); далі докладно та всебічно викладається порядок переслідування збіглих холопів (арт. 106—109); решта артикулів визначають відповідальність власника по зобов'язаннях холопа, що виникають із договорів його й з деліктів, що він учинив (арт. 110—115). Як відомо вже, не всі постанови, що стосуються рабства, зібрано в цьому об'єднанні; деякі з них вилучено звідси і вони трапляються в розкиданому вигляді по інших місцях Р. Пр. Чим керувавсь автор, одриваючи їх од рідного оточення й инакше розташовуючи, це з'ясовано раніше.

Така, на мій погляд, система в Р. Правді. Головні твердження накресленої схеми можна знайти і в Лит. Статутові, хоч і трохи инакше розташовані і з деякими додатковими кільцями.

Литовський Статут у чотирьох перших розділах трактує про державний союз, а саме про його устрій (вел. князь і шляхетство) та про

головніші його функції (зовнішня оборона й суд). Цього нема в Р. Пр., бо її автор брав свій матеріал із сучасної йому судової практики, а справи державні до суду не доходили. Але далі ми здибаємо в Лит. Ст. знайомі вже нам розуміння.

Розділ 5-й „о праве посагу и о вене“ та розд. 6 „о опекахъ“ розглядають ті-ж самі внутрішні відносини родини, що й відповідний розділ Р. Пр. Але тоді, як Р. Пр. на перший план висуває звязок батьків і дітей, Литовський Статут зосереджує свою увагу, головним чином, на звязку подружжя. У всіх сливе артикулах 5-го розділу фігурує дружина (жінка) в різноманітних становищах і комбінуваннях: тут говориться про посаг і віно, про спадкування вдови в чоловіковому майні, про жінку, що зосталася „на вдовьемъ столце“, про вдову, що взяла новий шлюб, про бездітну вдову, про вдову, що вийшла заміж за людину просту, то-що. Розділ 5-ий торкається також і спадкування дітей головним чином після матери, але почасти й після батька (арт. 14—15). Взагалі право спадкове викладено в цьому розділові не сповна, а в тій тільки мірі, в якій воно було звязане з родинними відносинами. Загальний порядок спадкового наступства, не обмеженого вузькими рамцями родини, але такого, що вичерпує всіх можливих спадкоємців і поширеного до найкрайніших меж, коли настає відумерлість майна, і воно переходить до великого князя, цей порядок викладено не тут, а на місці іншому, власне, у 3-му розділові „о вольностяхъ шляхетскихъ“ (арт. 17). Це показує, що право спадкове розуміли тоді не як звичайне явище буденного вжитку і ділового обороту, а як один із видів громадянської волі і шляхетських вольностей, що не так давно був завойований у влади й через те потребував урочистої декларації, як основного закону.

Розділ 7-й „о записяхъ и продажахъ“ та 8-й „о тестаментяхъ“ стосуються однаково і до рухомих, і до лежачих дібр, оскільки вони були об'єктом цивільного обороту; 7-й розд. має на оці перехід речей з одних рук до інших за угодами поміж живими людьми: позики загально-цивільні й купецькі, купівля-продаж, застава, оренда, поклада й т. ин.; розд. 8-й говорить про передсмертні розпорядження з приводу майна. Та ці розділи не вичерпують усіх можливих правничих угод на майно; деякі з них найшли своє визначення в інших частинах кодексу: напр., в 9-му розд. говориться про оренду й заставу земель, належних простим людям (арт. 27); в 3-му розд. тестаментні розпорядження приватних осіб на користь вел. князя (арт. 42); в 14-му розд. встановлюються окремі правила для складання договорів купівлі-продажу й міни на рухомі речі, як засіб перестороги на випадок, як-би згодом виявилось, що ці речі крадені (арт. 8) і т. д. Але те-ж саме явище відзначив я вище й що-до Р. Пр.

Розділ 9-й „о подкоморих в поветех и о правах земелных, о границах и о межах“ та 10-й „о пушу, о ловы, о дерево бортное, о озера и сеножати“ присвячено спеціально лежачим добрам, себ-то землі й вгіддям; але їх трактується вже з іншого погляду, а саме як об'єкт

судових змаганнів за межі, за володіння й за права власности й як об'єкт різних злочинних посяганнів. Аналогію між цими розділами й відповідною частиною Р. Пр. я показав був раніш.

У розділах 11-му й 12-му викладаються правопорушення, скеровані на особисте благо людини, себ-то проти життя, здоров'я, чести й волі. Розділ 11-й говорить „о гвалтах, о боях, о головщинах шляхетских“, — причому на першому місці стоїть не позбавлення життя, як у Р. Пр., а гвалтовне наїхання на чужий дім або двір, як злочин, що від нього найбільш терпіло суспільство Литовської Руси, й тільки потім ідуть ухвали про забийство. Тут-таки подібно до того, як Р. Пр. визначає коло месників за забиття, так і Лит. Стат. зазначає, „хто з близьких маєть каранья за голову и головщизни доходити“ (арт. 45). Розд. 12-й „о головщинах і о навезках людей простых“ трактує про забийство, рани й побій тяглих людей, челядників, тивунів, ключників, ремісників й инш., — себ-то має на оці більше-менше ті самі розряди нижчої людности, що й Р. Пр. Окрім того, беруться на увагу не самі соціяльні, ба й етнографічні одміни скривджених: коли Р. Пр. дає особливі визначення для варягів і колбягів, то Лит. Стат. установлює особливі розміри головщин і нав'язок для жидів та татар (арт. 7—8, 10).

Розд. 12-й не обмежується на самих кримінально-каральних нормах. У ньому ми знаходимо цілу низку артикулів, що з позитивного боку визначають соціяльний стан різних розрядів залежних людей; так, тут трактуються способи встановлювати їх залежність, наслідки самовільного й однобічного розриву цієї залежности, порядок переслідування збіглих і повернення їх до попереднього становища й т. д. — Одне слово, значну частину ухвал 12 розд. присвячено тим питанням, що в Р. Пр. становлять зміст особливого й самостійного розділу про рабство.

Але є одміна поміж ними. Лит. Стат. захоплює цю тему ширше, аніж Р. Пр. Вона говорить переважно про холопів, домових служників (тивунів і ключників), а також наймитів торкається тільки злегка й *мимохідь*, оскільки це потрібно для розвитку головної думки (арт. 104—105). Що-до закупів, то вони стоять окремо в звязку з договором позики, хоча й автор дуже добре розумів їх близькість до обельних холопів, коли в деяких випадках ставив їх поруч один одного (арт. 56—59). Лит. Стат. об'єднує в одну групу всі види особистої залежности; він ставить поруч і трактує вкупі не тільки челядників двірних, приказних слуг і наймитів, а й закупів, а також людей отчизних, себ-то кріпаків-селян (арт. 12—23).

Проте, як Р. Пр., одводячи рабству особливе місце в своїй системі, все-ж не зосереджує тут усіх ухвал, що торкаються цього інституту, й їх доводиться зустрічати в інших розділах, так саме й 12-й розд. Лит. Стат. не вичерпує цілком всього питання про залежних людей. Зокрема, він нічого не говорить про переступи і договірні зобов'язання їх, про допускання їх на суд, як свідків. Ці питання розв'язуються в інших розділах, пристосовуючись до іншого предметного

зв'язку: про злочини, що їх заподіяли прості люди, можна знайти відповідні ухвали в розд. XI (32, 37 та 49) та XIV (1); право їх на свідкування визначено в розд. IV (78); про силу і значіння їх цивільних угод говориться в розд. VII (8), VIII (8—9) та IX (27—28).

Нарешті, розділи 13-й „о грабежах і о навезках“ та 14-й „о злодійстві всякого стану“ мають на оці рухомі речі, оскільки вони правлять за об'єкт викрадення. Тому, що в випадкові грабунку, поверталася забрана річ і виплачувалася ще її вартість у вигляді нав'язки, редакторам Лит. Стат. здавалося за доцільніше в 13-му розд. дати законну оцінку різного роду речей. Через те, в зв'язку з ухвалами про грабунки, встановлюються „цена конем робочим доморослым“, „цена быдлу великому и малому доморослому“, „цена птахам домовим“ і т. д. (арт. 5—12). Р. Правда грабунку не знає; тому тут таксу на різні види свійських тварин встановлено в зв'язку з ухвалами про крадіж, де вона, певне, потрібна була не завсіди, а тільки тоді, коли покрадену річ не можна було повернути лицем.

Таким чином, зміст Лит. Стат. розподілюється мало не на ті самі рубрики, що були за провідний критерій і для автора Р. Пр. Але подібність між обома пам'ятками не обмежується на самій однорідності засад, покладених у підвалину класифікації. Вона виявляється також і в тих часткових ухилах од прийнятої системи, що нерідко робилися з тих чи інших приводів. Ми помітили, що автор Р. Пр., розвиваючи ту чи іншу тему, не раз-у-раз додержував своєї лінії з початку й до кінця. Іноді він ухилявся набік і торкався таких питань, які виходили по-за межі поставленого завдання, але зате близько торкалися того сюжету, на якому він зупинявся у даний момент. У таких випадках найближчий зв'язок предметів на деякий час наче заступав йому загальну перспективу. Такі сподорожні ухили набік зустрічаються й в Лит. Стат. Щоб зілюструвати це, наведу декілька прикладів.

За тему 9-го розд. є земля. Послідовно розвиваючи її, редактори Лит. Стат. доходять до селянського землеволодіння. З цього приводу встановлюється таке право: не можна прийняти в заставу чи орендувати землю в простої людини, не маючи згоди від її пана (арт. 27). Далі виклад вступає в царину особистих прав залежних людей; в тому-ж таки артикулі 27-му говориться, що ніхто не може „закуповати й наймувати чужого человека, жоны і детей его без воли пана его, або врядника, под утраченъем найму“; в арт. 28-му забороняється людям простого стану ручитися за когось на велику суму „без ведомости и дозволенья листовного панов своїх“; в арт. 29-му мова мовиться про збіглих селян і про право поміщиків вимагати, нехай їх буде йому повернено або-ж відшкодовано його втрати. На цьому закінчується екскурсія набік; далі редактори Лит. Стат. повертаються до перерваної нитки викладу, і в арт. 30-му мова мовиться вже „о найденью скарбу, захованого в земли“. Але наведений приклад може здатися за недосить характерний. Ми-ж знаємо, що залежних приватно-власницьких людей

різних рангів характеризовувано як приналежність маєтку. Отже, визначати їх цивільну правоздатність ще не визначає залишити ґрунт земляний й ухилятися набік. Зважаючи на це, я покликатимуся на інші яскравіші переконливі приклади.

Розділ 13-й зветься так: „о грабежах и навезках“. Викладання в ньому йде гладко й послідовно, в цілковитій згоді з заголовком, аж до 12-го артикулу включно, але на цьому місці воно робить несподіваний скік і перекидається на предмети, що не мають жадного відношення до грабунку. Річ у тім, що арт. 12-й встановлює ціни собак різних пород. Цього приводу було досить, щоб у наступному арт. 13-му заговорити вже про відповідальність за покусання кого-небудь собакою з чийогось нацьковування й за забій собаки, котрий напав, без конечної в тому потреби. Але цим не обмежилось ухилення від теми. Думка редакторів продовжувала працювати й розвиватися далі в напрямкові, на який його штовхнув арт. 13-й. В артикулі 14-му ми знаходимо вже поліційний припис про те, щоб „шкодливого“ собаку тримали на прив'язі під загрозою відповідальности хазяїна за всяку шкоду й збитки, що до їх спричинивсь собака; а звідсіля легко можна було перейти й до худоби, що б'ється, а також і до коней, що хвицаються; відносно їх теж приписувано хазяїнові засоби перестороги й попередження й визначувано відповідальність його за шкоду, що вони її заподіяли.

Ще один приклад. Розділ 14-й Лит. Стат. присвячено крадіжеві. Але тут-таки ми знаходимо ухвали про циган і за покутні корчми (арт. 33 та 35), хоч звязок їх з основним змістом розділу і далеченький: циган схарактеризовано, як людей неробочих, що живуть з злочинної діяльності, з шахрайства, з крадіжу і т. и.; покутні корчми визначаються як осередки й розсадники всяких злочинств, в тому й крадіжу. Тут-таки говориться про викрад жіноцтва як проти їх волі, так і за їхньою згодою (арт. 29). Цього приводу було досить, щоб скерувати думку редакторів цілком на інші рейки, що нічого спільного не мали з крадіжками, і чим далі, тим все більш і більш оддалялися вони від вихідного й початкового розуміння: за крадіжем жіноцтва пішло чужолозтво (арт. 30); у звязку з чужолозством виникла думка про діяльність зводництв (арт. 31); нарешті, треба було дати увагу і „бенкартам“, себ-то особам, котрі народжуються від позашлюбного звязку; треба було сказати й „о забитью бенкарта“ (арт. 32).

Наведених прикладів досить, щоб упевнитися в тому, що часткові порушення системи в Литовському Статуті мали такий самий характер і викликалися тими самими спонуканнями, як і відповідні ухилення, спостережувані в Р. Пр.

Проводячи таку паралелю між Лит. Стат. і Р. Пр., я цим зовсім не стверджую, що перший запозичив свою систему у другої. Встановлена подібність, як мені здається, пояснюється тим, що впорядчики обох пам'яток наслідували тим самим зразкам, були підо впливом однакових уявліннів про класифікацію правничого матеріялу. З якого джерела

йшли ці уявління та як вони переломлювалися в розумінні автора Р. Пр., — це питання я поки-що лишаю на боці: воно складе тему для окремої статті про вплив римського права на поширену редакцію Р. Пр.

Наприкінці вважаю за незайве зупинитися ще на питанні про те, який інтерес являє виучувати систему Р. Пр. Певне, це питання має самозадовольшу важливість, бо винайти систему пам'ятки — це значить опанувати її зміст. Але разом з тим досліджувати систему Р. Пр. повчально й з інших сторін. Передовсім, цим шляхом пізнається особу автора Р. Пр. Виявляється, що її складала людина, що визначалася видатними здібностями правничої синтези й аналізу: з одного боку, вона могла узагальнювати матеріал, що в неї був, і зводити його до небагатьох об'єднуючих розуміннів; з другого боку, вона виявляє вмільість розкласти той чи інший правничий інститут на його складові частини й викладати їх в послідовному порядку. Потім із всього сказаного про систему Р. Пр. випливає, що ця пам'ятка це зовсім не якесь дитяче белькотання правного розуміння, що допіру прокинулося. Та кодифікаційна техніка його, якої механізм я намагавсь вияснити, така висока, що таку характеристику безумовно треба відкинути. Далі, в літературі поширено думку, що Р. Правду склали ступенево, в кілька раз, різні особи через різночасові доповнювання. Цієї думки доведеться зрентися, коли прийняти схему Р. Пр., що я встановив: вона припускає одноособову працю за планом, наперед укладеним. Цієї схеми не можна було додержати, як-би з Р. Пр. був твір кількох осіб, що працювали за різних часів і керувалися різними поглядами. Певне, наверсткування в тексті Р. Пр. є (див., напр., список Карамзінський й інші того-ж розряду), але вони виникли в процесі переписування пам'ятки, а не в процесі її складання, і, крім того, ці наверсткування можуть бути документально засвідчені через порівняння списків, а не ґрунтуються на самих-но більш чи менш довільних гадках.

Система Р. Пр., що я її виклав, не тільки кидає світло на загальний характер пам'ятки, ба й допомагає також правильніш тлумачити окремі її частини й окремі ухвали. У Р. Правді є такий (5) артикул: „будеть ли стал на розбои без всякія свады, то за розбойника люди не платять, но выдадять и всего с женою і с детьми на поток и на разграбление“. Як гадає проф. В. І. Сергєєвич, вираз „стать на разбой“ визначає займатися розбоем, як промислом; інакше Р. Пр. карає потоком і розграбуванням професійного розбійника, незалежно від того, якими злочинами супроводжувано його діяльність, чи забивав він, чи тільки грабував¹⁾. Але цитований артикул можна й інакше тлумачити, і це теж спирається на деякі підстави. Стати на розбій — не значить вчинити розбій, все одно як стати на суд не значить ще судитися. Це тільки підготування до задуманого вчинку. Отже, Р. Пр. має на оці не скінчений злочин, а саме-но підготування до нього і все-ж-таки карає

¹⁾ В. И. Сергѣевичъ, Згад. тв., стор. 420.

його найвищою мірою кари. Те-ж самісіньке ми знаходимо в римському праві: за законом Корнелія однаково відповідає і той, хто навмисне заб'є когось, і той, хто стане на засідку, щоб вчинити забийство¹⁾). Але обидва подані пояснення арт. 5-го припустимі тільки тоді, коли ми розглядатимемо його відокремлено й без ніякого зв'язку з сусіднім текстом. Коли-ж ми будемо тлумачити цей артикул у контексті ухвал, що стоять навколо й трактують про уплату дикої вири, то доведеться усунути обидва тлумачення й спинитися на тому висновкові, що тут мова мовиться про забиття, яке попереджала засідка розбійникова, на одміну од забиття підчас бійки. Протиставлення цих двох розуміннів висловлено в початкових словах артикулу: „будеть ли стал на розбои без всякоя свады“.

Питання про закупництво викликає багато суперечок. Одні виводять його з договору позики, інші з договору особистих наймів. Але коли автор Р. Пр. додержувався певної системи, то місце знаходження артикулів про закупництво повинно відогравати значну роль в визначенні правничої природи цього інституту. Поглянувши на справу з цього погляду, ми побачимо, що про договір особистих наймів говориться в зв'язку з ухвалами про рабство, ухвали-ж про закупів безпосередньо прилягають до артикулів про довжників за договором позики. Отже, закупи теж були довжниками. Певне, однієї цієї підстави не досить. Треба, щоб такий висновок підтверджувався й іншими даними, почерпнутими вже з самого змісту відповідних ухвал. Але в кожному разі те, що закупа в одному місці (арт. 55) названо наймитом і ця назва належить не тому чи іншому переписувачеві, а, мабуть, походить од самого автора Р. Пр., бо трапляється в найдавніших і найпевніших списках, це не має вирішального значіння. Лит. Стат. виразно й певно відрізняв закупів од наймитів, одначе, ми маємо ухвалу, де й заробітну платню, видану наперед, і грошову суму, видану в позику закупові, однаково зветься „наймом“ (IX, 27).

Система Р. Прав. має дуже важливе значіння, щоб розв'язати питання про коло осіб, котрі мали право одержувати в спадщину майно по смерті його володільця. За пануючою думкою, це коло обмежувалося тільки членами родини, тому, між иншим, що інших родичів серед спадкоємців Р. Пр. не називає. Очевидячки, представники цієї думки виходять із гадки, що авторові Р. Пр. було відоме розуміння спадкового права, і що він ставив собі за мету вичерпливо викласти порядок спадкування у всіх його розгалуженнях і до найкрайніших його меж. Але така гадка не відповідає дійсності. Автор виходив не з розуміння спадкового права, а з розуміння родини. Його цікавила доля тільки дітей та вдови, що залишилися по смерті батька й чоловіка. Дальші родичі виступають у нього на кін тільки тоді, коли повстає потреба покликати їх на заміну батьківської влади як опікунів. Таким чином, вважаючи на систему

¹⁾ Dig. 48, 8; Cod. 9, 16, 7.

Р. Пр., ми повинні сказати, що вона зовсім не виключає спадкування бічних родичів. Якщо-ж автор не називає їх як спадкоємців, то тільки через те, що за тему його викладу був сімйовий, а не родовий звязок.

Отже, вивчання системи Р. Пр. не може бути визнано за безплідне зайняття й якусь абстрактну схоластику. Воно має величезну науково-історичну вагу, і мені здається, що проф. Сергієвич був дуже далекий від істини, коли писав: „все, що можна запримітити в порядку розташування артикулів (Р. Пр.), полягає в тому, що всі редакції Правди починаються з забиства, а потім переходять до дрібніших правопорушень; але тут і кінчається деякий певний порядок, що його можна вести до засади важливості переступів“, а тому „питання про систему (Р. Пр.) не є для нас істотне й не потребує якихось дослідів“¹⁾.

Професор Микола Максимейко.

Член-кореспондент Української Академії Наук.

¹⁾ В. И. Сергѣевичъ, Згад. тв., стор. 100—101